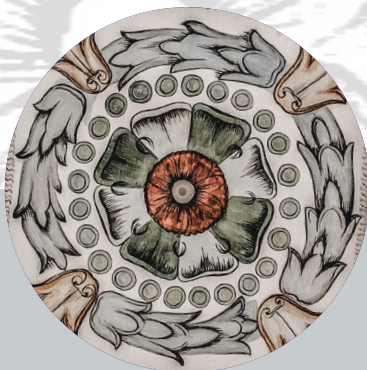

VÉRTELEN ELLENREFORMÁCIÓ

REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE 2

Szerkesztette: Csorba Dávid

Károli Gáspár Református Egyetem
ETKI Reformáció Öröksége Műhely - HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet

Reformáció Öröksége

2

Reformáció Öröksége

Sorozatszerkesztők:

Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

A kiadvány megjelenését támogatta:

MTA BTK Lendület *Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800)*
Kutatócsoport

Sárospataki Református Kollégium

REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE

2

VÉRTELEN ELLENREFORMÁCIÓ

Szerkesztette:

Csorba Dávid

Károli Gáspár Református Egyetem
Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye
• Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
Budapest, 2020

TARTALOM

CSORBA DÁVID: Előszó	7
----------------------------	---

A KORSZAKHATÁR ÉRTELMEZÉSE

DIENES DÉNES (SRTA): Tartható-e még a vértelen ellenreformáció fogalma?	13
TÓTH ZSOMBOR (BTK ITI): Vértelen ellenreformáció: persecutio incruenta? Egy lehetséges értelmezés a hosszú reformáció kontextusában	21
UGRAI JÁNOS (EKE): Vértelen ellenreformáció, protestáns arany szabadság vagy hideg verseny? A népoktatás modernizációja Magyarországon és a „vértelen ellenreformáció” viszonya	35

HELYTÖRTÉNET: APOLÓGIA ÉS REKATOLIZÁCIÓ

MIHALIK BÉLA VILMOS (BTK TTI): Az 1681. évi vallásügyi cikkelyek alkalmazása a gyakorlatban. A Draskovich–Erdődy és a Csáky-féle királyi vallásügyi bizottságok működése	55
TASI RÉKA (ME): Lelki Szem-gyógyító: hitvita Kassán a 18. század elején	69
KÓNYA ANNAMÁRIA (EE): Rekatoizáció Sáros vármegyében a 18. században Héthárs mezőváros példáján	83
KÓNYA PÉTER (EE): Sikertelen ellenreformáció a Leleszi Konvent birtokain	92
IMRE MIHÁLY (DE): Sion Siralma – egy vers, több szerző? A 18. századi hitvédelem és mártírológia változatai	103

A NEMZETKÖZI FORRÁSOK NÉZŐPONTJAI

BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND (SZTE): A magyar protestánsok sérelmeinek hollandiai visszhangja a 18. század első felében	141
CSORBA DÁVID (SRTA/KRE): Exulok zürichi kérvényei	177
CSEPREGI ZOLTÁN (EHE): „...daß er uns einen Correspondenten in Wien ausmache“: Bécsi követségi prédikátorok jelentései	186
VERÓK ATTILA (EKE): A magyarországi protestánsok életviszonyai a 18. században a hallei <i>Franckesche Stiftungen</i> régi nyomtatványainak tükrében	205

HAZAI LEVÉLTÁRI FORRÁSOK NÉZŐPONTJAI

HEGYI ÁDÁM ALEX (SZTE): Közigazgatási, földesúri és egyházi iratok a 18. századi református egyháztörténet-írás szolgálatában	227
JAKAB RÉKA (MNL, VeML): Protestáns felekezetekre vonatkozó forrástípusok a vármegyei levéltárban Veszprém és Fejér megye példáján	258
SZATMÁRI JUDIT (DMREL): A Dunamelléki Református Egyházkerület 18. századi forrásai	271
SZABADI ISTVÁN (TTREL): A Tiszántúli Református Egyházkerület igazgatása és az egyházlátogatás a 18. században	280

MUTATÓ

Helynévmutató	291
Személynévmutató	295
Affiliáció	303

VÉRTELEN ELLENREFORMÁCIÓ: PERSECUTIO INCRUENTA?

EGY LEHETSÉGES ÉRTELMEZÉS A HOSSZÚ REFORMÁCIÓ KONTEXTUSÁBAN

*Tóth Zsombor**

PROBLÉMAFELVETÉS

Az ún. vértelen ellenreformáció a gyászévtizedet követő 18. századi periódus elsősorban a protestáns szempontú megközelítése és értékelése. A fogalom arra a folyamatra vonatkozik, amely során III. Károly és Mária Terézia valáspolitikája hátrányosan különböztette meg a nem katolikus (*acatholici*) felekezeteket. Noha a Habsburg-adminisztráció nem ismételte meg korábbi erőszakos fellépéseit a protestáns felekezetek ellen, megtalálta azokat a „vértelen” módszereket, amelyek vitathatatlanul diszkrimináltak és szabad vallásgyakorlatukban akadályozták a protestánsokat. A vallási perzekúció, bár végrehajtásában és intenzitásában változott, megmaradt és érvényesült a gyászévtized megpróbáltatásai után is, és csupán a *Tűrelmi rendelet* és ennek elfogadása szüntette meg 1790/1791-ben. Ennek az 1681 és 1791 közötti korszak történeti nagyelbeszélésének központi kategóriája az ún. *vértelen ellenreformáció* fogalma, amelyet mind a protestáns mind a katolikus egyháztörténet kritikával illet. A jelenlegi reformációtörténet-írás protestáns és katolikus historiográfiájának tudományos eredményeit szem előtt tartva valóban nehezen tartható a koncepciót jelölő szövszerkezet mindkét terminusa (*vértelen*, illetve *ellenreformáció*).¹

Katolikus szempontból elsősorban az „ellenreformáció” fogalma vitatható, mert ez nem a korabeli fogalomhasználatot tükrözi, csupán utólagosan létrehozott, pejoratív hangzású terminus. A fogalmat az 1770-es években a göttingeni jogász, Johann Stephan Pütter használta és indította útjára, végül

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, illetve az *MTA BTK Lendület Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport* vezetője. A tanulmány e projekt részeként készült.

¹ Hasonló felismerésekből kiindulva került sor az *MTA BTK Lendület Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport*, a *KGRE Reformáció Öröksége Műhelye* és a *Sárospataki Református Kollégium* intézményei szervezésében arra a tanácskozársra, amely a vértelen ellenreformációt tette vizsgálatá tárgyává (A „vértelen ellenreformáció”, Sárospatak, 2019. február 7–8).

Leopold von Rancke német történész honosította meg és juttatta általános érvényre.² Ezzel szemben a protestáns kritika elsősorban a szerkezet másik elemét, a „vértelen” fogalmat kifogásolja. Valóban, az elsősorban Hóman Bálint és Szekfű Gyula, majd a későbbiek során Kosáry Domokos történeti munkásságából eredeztetett, illetve e munkák által népszerűsített fogalomban a *vértelen* jelző nem kevés bírálatot kapott.³ Dienes Dénes kritikai jellegű fenntartásait ezzel kapcsolatosan egyértelműen összegezte:

Nem kedvezett e megpróbáltatások után a református egyházközségi élet újjászerveződésének a római egyház ellentámadása sem, természetesen. Ezt ugyan „vértelen ellenreformáció” névvel illeti a protestáns egyháztörténetírás, de csak azért, mert kellően még nincs feltárva az a hétköznapi valóság, amely bizony nem volt éppen „vértelen”. [...] Ez azonban megtévesztő. [...] Valójában a református egyház a XVIII. században sokkal nagyobb veszteségeket szenvedett, mint a gályarab-perben csúcsosodó „véres ellenreformáció” idején.⁴

Dienes Dénes olvasatában a *véres* és *vértelen* ellenreformáció ily sarkított szembeállításával elsősorban azt sugallja, hogy a vértelen ellenreformáció egyfajta eufemizmus csupán, amely protestáns szempontból eljelentékteleníti a gyászévtized és a *Türeلمي rendelet* közötti periódusban végbement perzekúció történeti valóságának tragikus voltát. Álláspontja szerint a *vértelen* jelző mögött nem a korabeli fogalomhasználat áll, így referenciaértéke kétségtelenül vitatható.

² Tusor Péter: Felekezetszerveződés a kora újkorban, *Vigilia*, 73. évf., 2008/1, 12. Az ellenreformáció kifejezés, azaz az ún. *Counter Reformation* használatának problémás voltáról, illetve a kora újkori katolicizmusnak (*early modern Catholicism*) a helytálló megnevezését kísérő dilemmákról a nemzetközi kutatásban lásd: John W. O'Malley: *Trent and All That: Renaming Catholicism in the Early Modern Era*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2000; Alexandra Walsham: *Translating Trent? English Catholicism and the Counter Reformation*, *Historical Research*, 78. évf., 2005, 288–310; Peter Marshall: (Re)defining the English Reformation, *Journal of British Studies*, 48. évf., 2009/3, 564–586; James Kelly–Susan Royal (eds.): *Early Modern English Catholicism: Identity, Memory and Counter-Reformation*, Leiden, Boston, Brill, 2017.

³ Kovács Teofil: A lévai református templom lerombolása Szilágyi Sámuel levele alapján, *Új nézőpont*, 5. évf., 2018/1, 59. Dienes Dénes is hasonló módon, azaz Szekfű Gyula és Kosáry Domokos vonatkozó munkásságának kritikai reflektálásán keresztül járta körbe a vértelen ellenreformáció lehetséges geneziséjét. Szuggesztív című előadásáról (*Tartható-e még az ellenreformáció fogalma*), ennek főbb téziseit felidéző beszámoló is olvasható: Hermann István–Jakab Réka: A „vértelen” ellenreformáció. Sárospatak, 2019. február 7–8. (Beszámoló), *Egyháztörténeti Szemle*, 20. évf., 2019/2, 114.

⁴ Dienes Dénes (szerk.): *Isten Anyaszentegyházának emlékezetire...: Református egyházlátogatás a Borsod–Gömör–Kisbonti egyházmegyében 1753–1759, 1764*, Sárospatak, SRKTGY, 2001, 253.

Anélkül, hogy ezzel az állásponttal feltétlenül vitába szállnék, a *vértelen* terminus számomra alapvetően más referenciákat hív elő. Én nem *egyház történeti*, hanem *teológiai* terminust látok benne, így hitelességét nem a korszak eseménytörténetéhez viszonyítom, hanem ahhoz a teológia diskurzushoz, amely a gyászévtizeddel jelent meg és terjedt el. Ez pedig nem más, mint a kora újkori protestáns mártírológiai hagyomány és ennek oldalhajtásai, azaz a magyar patriotizmus és nemzeti önszemlélet kálvinista dominanciájú regiszterei.⁵ A *vértelen* terminus, még ha utólagos invenció is, nemcsak a latin háromvégű melléknév (*incruentus, a, um*) modern magyar megfelelője, hanem a kora újkori mártírológiai paradigma egyik kulcsfogalma. Úgy gondolom, hogy a vérontással járó vagy vérontás nélküli mártíriumra utalhat, amelyet a korszak teológiai diskurzusa a *cruentum – incrumentum* fogalompárral jelölt. Hacsak a kora újkori magyar nyelvhasználatot megőrző szótáriródalomra tekintünk, azt látjuk, hogy Szenci Molnár Albert szótárától egészen Bod Péter kiegészítésekkel gazdagított 1767-es edíciójáig⁶ a *cruentus, a, um*, illetve *incruentus, a, um* latin melléknévek fordítását következetesen a *véres, vérben kevert*, illetve *vérbulatlan* magyar megfelelőkkel adják vissza. Fontos tehát felismerni, hogy a *cruentus – incruentus* kora újkori magyar megfelelői sokkal szorosabban kötődnek azokhoz a speciális jelentésrétegekhez és ahhoz a latin teológiai terminológiához, amely a vallási perzekúciót, vagy a perzekúciót elszenvedő mártíri és konfesszori áldozatvállalásnak a vérontással, azaz emberéletet követelő, vagy anélkül történő eseteit idézi. Ebből viszont az is következik, hogy a modernebb nyelvhasználati állapotokat idéző, fosztóképzővel ellátott *vértelen* verzió

⁵ Ennek a hagyománynak a vizsgálatát több mint egy évtizede végzem, magyar és angol publikációkban számoltam be kutatásaim eredményeiről. Itt csupán jelzésszerűen említem az idegen nyelvűeket: Zsombor Tóth: *The Homiletics of Political Discourse—Martyrology as a (Re)Invented Tradition in the Paradigm of Early Modern Hungarian Calvinism*, in: Balázs Trencsényi–Márton Zászkaliczky (eds.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, Leiden–Boston, Brill, 2010, 545–568; Uó: *Ad Martyras... Persecution, Exile and Martyrdom: Early Modern Martyrological Discourses as Invented Traditions*, in: Vilmos Keszeg (ed): *A qui appartient la tradition? / Who Owns the Tradition?*, *Erdélyi Múzeum Egyesület*, 2014, 22–41; Uó: *Calvinian Anthropology and the Early Modern Hungarian Devotion: The Case of István Nagy Szőnyi, the First Hungarian Martyrologist*, in: Anne Eusterschulte–Hannah Wälzholz (eds.): *Anthropological Reformations – Anthropology in the Era of Reformation*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015 (Academic Studies, 28), 415–428; Uó: *Persecutio decennalis (1671–1681). The Lutheran Contribution to the Emergence of a Protestant Martyrology in Early Modern Hungarian Culture: The Case of Georgius Lani*, in: Herman Selderhuis (ed.): *Luther and Calvinism: Image and Reception of Martin Luther in the History and Theology of Calvinism*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2017, 335–353.

⁶ Bod Péter: *Dictionarium Hungarico–Latinum*, Cibinii, s. n., 1767, 159, 298.

mögött is egy korábbi, elsősorban teológiai jelentést sugalló, a latin *incruentus*, *a, um* megléte, ismerete és lehetséges hatása jogosan feltélezhető. Amennyiben ezt elfogadjuk, akkor az egész szerkezet, tehát a *vértelen ellenreformáció* jelentése is oly módon válik árnyalhatóvá, hogy a teológiai rekontextualizáció indokoltságát erősíti. Ugyanis a *vértelen ellenreformáció* végső soron arra utal, hogy a *vallási perzekúció* bár nem öltött olyan erőszakos, vagyis emberélelet követelő formákat, mint a gyászév tized alatt, ennek ellenére jelen volt és az üldözöttség jogi-, fizikai- és lelkiállapotát fenntartotta a Türelmi rendelet megelőző periódusban is. Ha tehát az *ellenreformáció* köztudottan csupán 18. századi keletkezésű fogalmát a perzekúcióval, sőt ennek latin változatával helyettesítjük be, akkor az ily módon létrejövő *persecutio incruenta* nem alaptalanul tekinthető a *vértelen ellenreformáció* valószínű teológiai megfelelőjének vagy legalábbis fogalmi előképének.

Tanulmányomban ennek a hipotézisnek a végigjárására teszek kísérletet. Célom azt megmutatni, hogy a vértelen ellenreformáció fogalma mögött olyan tudás áll, amely valamilyen módon érintkezik azzal a teológiai hagyománnyal, amely az ősegyház üldözésének történetét és irodalmát a kora újkori reformáció perzekúciós tapasztalatának értelmezésére és célirányos megjelenítésére használta. A gyászév tizedet követő periódusban a protestáns kollektív emlékezet egyik kiemelt emlékhelye lett a vallási perzekúció és a mártírium,⁷ amit gyakran a tanúságtevő azaz konfesszori attitűd képezett le. Meggyőződésem, hogy ezek együttes továbbélése hozzájárult ahhoz a korszakfel-fogáshoz, amelyet egy későbbi időszak történettudománya a tudományág értelmezési és nyelvi lehetőségeire hagyatkozva a *vértelen ellenreformáció* fogalmával igyekezett visszaadni. Az elkövetkezendőkben tehát, csupán utalásszerűen, a kora újkori martirologiai hagyomány néhány előzményét tekintem át, majd azokra a szövegekre utalok, amelyek a vértelen ellenreformáció teológiai rekontextualizációját teszik lehetővé, továbbá érzékeltetik, hogy a *persecutio incruenta* miképpen tekinthető a vértelen ellenreformáció lehetséges fogalmi előzményének.

⁷ A 2017-es év folyamán számos olyan publikáció vagy rendezvény is készült, amely az emlékezés és a kultusz összefüggéseit tematizálta. Ezek közül megemlítem: Csorba Dávid: A gályarab kultusz töredezett emléke, *Sárospataki Füzetek*, 21. évf., 2017/1, 23–32; Dienes Dénes: A reformáció emlékezetének építése, *Sárospataki Füzetek*, 21. évf., 2017/1, 99–102. Idekívánkozik a 2017-es Rebakucs-konferencia (*A reformáció emlékezete a kora újkori Magyarországon. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*) anyagát közreadó 2018-as kötet is, amely az 1617-es és 1717-es megemlékezések részleteit és jelentőségét érdemben is feldolgozták: Száraz Orsolya (főszerk.): *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Egyetemi, 2018 (*Loci Memoriae Hungaricae*, 7).

VALLÁSI PERZEKÚCIÓ ÉS MÁRTÍRIUM

Az ősegyház perzekúciója a kora újkori vallási üldözés olyan történeti és (szak)irodalmi előzménye, amelyet a reformáció egyház történeti nagyelbeszélései és mártírológiai diskurzusai, kisebb módosításokkal, egyértelműen átvettek és termékenyen építettek be nyomtatott vagy kéziratosszövegkorpuszaikkba. Így aztán a reformáció 16. századi nyugat-európai teológusai, illetve később, a gyászévtized alatt, a magyarországi perzekúció elszenvedői is, valójában (újra)felfedezik ezt a hagyományt, és a saját megpróbáltatásaik és szenvedéseik megjelenítésére és értelmezésére alkalmazzák. Ily módon az ősegyház és a reformált egyház szenvedései illetve tanúságtévő magatartása között kontinuitást vindikálnak.⁸ Ennek a tanúságtételnek az individuum szintjére kimunkált magatartásmintája Tertullianus óta ugyanaz: vagyis a csapásokat, a szenvedéseket, a testi-lelki megpróbáltatásokat (*afflictionis*) zúgolódás nélkül, következetes és állhatatos (*constantia*) türelemmel (*patientia*) kell elviselni.⁹

Tertullianus *De Patientia* című művében a türelmet a legfőbb erénynek nevezi,¹⁰ majd miután elkülöníti a türelem elméletét (*ratio*) és gyakorlását (*disciplina*), a mártíromság tárgyalásakor kitér a testi türelemre, az ún. *patientia corporisra*, melynek legfőbb példáját Jóbban azonosítja.¹¹ Kyprianosz *De bono patientiae* című traktátusában, nem elhanyagolandó Tertullianus hatást mutatva, hasonlóképpen argumentál, csak hogy Jób mellé odailleszti Tóbiást is, aki türelemmel és zúgolódás nélkül viselt szenvedéséért visszanyeri látását.¹² Végül Ágoston a *De Patientia*-ban¹³ hosszan elidőz Jób történeténél, hangsúlyoz-

⁸ Tóth Zsombor: Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a korai újkorban – megjegyzések a magyar patriotizmus eszmétörténetéhez (előtanulmány), *Studia Litteraria*, 51. évf., 2012/3–4, 8–11.

⁹ Kálvin levelezésében számos példáját látjuk annak, hogy börtönben vagy kivégzésre váró híveit hasonló érvelésre hagyatkozva bátorítja. 1557. december 17-én kelt például az a levél, amellyel a fogva tartott Godfrey Varaglia-t, az olasz reformáció elkötelezett hívét biztatta, akit röviddel utána, 1558. március 28-án ki is végeztek. Theodor de Bèze (ed.): *Ioannis Calvini Epistolae et Responsa*, Genevae, P. de Sanctandrea, 1575, 188.

¹⁰ „...summae virtutis appellatione honorant.” Franciscus Oehler (ed.): Tertullianus, *Opera Omnia*, I, Lipsiae, T. O. Weigel, 1853, 588.

¹¹ Uo., 612.

¹² J. Georgius Krabinger (ed.): S. Caecili Cypriani *Libri De bono patientiae*, Tubingae, H. Laupp, 1868, 277.

¹³ Ágoston *De patientia Liber unus* című művét online kiadásból használtam: (<http://www.augustinus.it/latino/pazienza/index.htm>). Ágoston álláspontja nemcsak ebből a traktátusból tanulmányozható, hanem a XVII. században összeállított ún. *Biblia Augustiniana*-ban is (David Lenfant (ed.): *Biblia Augustiniana sive Collectio et Explicatio Omnium Locorum Sacrae Scripturae quae reperiuntur in omnibus St. Augustini operibus*, Paris, S. Mabre–Cramoisy, 1661, 298–310).

va azt is, hogy ellentétben Ádámmal, Jób elővigyázatosabb volt,¹⁴ mert nem engedett felesége győzködésének, sőt barátait is leintette, megőrizve következetes és *teljes türelmét*.¹⁵ A türelem a mártírosmással kapcsolódik egybe Ágostonnál is, hiszen a mártírnak a perzekúcióval szembeni magatartásában legfőbb attribútuma a türelem, illetve ennek minden körülmények közötti feltétlen vállalása. Az *afflictio – patientia – constantia* mártírológiai programját a bibliára visszavezethető szimbólum és fogalom¹⁶ egészíti ki, a korona (*corona*),¹⁷ a tanúságtétel révén a mártírok által elnyerhető örök élet koronája. Végül Ágoston egy másik munkájában, azt is világossá (Jel 3,10) teszi, hogy akik életük feláldozásával tettek tanúbizonyságot az igazságról, azokat nem a latin *testis* (tanú) terminusra hagyatkozva nevezzük meg, hanem a görög nyelvből kölcsönzött *mártír* fogalommal illetjük.¹⁸ Ez a nyelvi és fogalmi differenciálás teológiai distinkciót is eredményezett, amely a vértanúságot elszenvedő *mártírok* és tanúségtévő *konfesszorok* megkülönböztetését tette lehetővé. Ennek értelmében maga a *mártírium* is két változatra bomlott, a véres (*cruentum*) és vérontás nélküli (*incruentum*), azaz a vértanúságot követelő és vértanúság nélküli mártíriumra. További fejlemény, hogy az előbbi a *mártír* identitáshoz, ez utóbbi pedig a *konfesszori* identitáshoz kapcsolódik.¹⁹ A kora újkori lutheránus

¹⁴ Ágoston külön részben tárgyalja ezt, melynek címe: *Iob cautior Adamo* (Augustinus, *De Patientia*, 12.9).

¹⁵ „coniugis corripiebat insipientiam, amicos docebat sapientiam, servabat ubique patientiam.” (Uo., 11.9).

¹⁶ „Et dabo tibi coronam vitae” (Jel 2,10) locusra utalok, amely nemcsak Tertullianus a *De Corona* c. munkájának címlapjára, hanem az első magyar nyelvű mártírológia, Szőnyi Nagy Istvánnak a *Mártírok Coronája* c. munkájának címlapjára is felkerült.

¹⁷ A tertullianusi előzményt itt is tudatosítanunk kell. Az *Ad Martyras* (202 körül) c. traktátusában Tertullianus összetett analógiát konstruált meg a győzedelmes római legionárius és a börtönben szenvedő, kivégzésére váró, tehát tanúságot tévő keresztyén között, hiszen mindkettőjüket megkoronázzák, csakhogy a legionárius a *corona corruptibilis*-t, míg a keresztyén az örök életet és a *corona aeterna*-t kapja meg: „Et illi, inquit apostolus, ut coronam corruptibilem consequantur. Nos aeternam consecuturi...” (Tertullianus, *Opera Omnia*, 11).

¹⁸ Az ágostoni forrás így hangzik: „illos qui propter testimonium Christi diversis passionibus humiliati sunt, et usque ad mortem pro veritate certarunt, non testes, quod latine utique possemus, sed graece martyres appellamus”, Augustinus: *Enarratio in Psalmos*, Psalmus 118, Sermo 9; <http://www.augustinus.it/latino/esposizionisalmi/index2.htm>.

¹⁹ Érthető módon hasonló fogalmi apparátusra és azonos disztingciókra épült Bod Péter latin nyelvű egyháztörténete, amelyet csupán a 19. században sikerült publikálni, mégis számos másolati példányban, sőt magyar nyelvű fordításokban terjedt Erdélyben.

„X. 10. Quisquis confitebitur me, inquit Christus Dominus coram filiis hominum, confitebor ego quoque eum coram Patre meo, qui est in coelis. Qui vero negaverit me coram filiis hominum, negabo eum ego quoque coram Patre meo, qui est in coelis, Matt. 10. 32.

egyháztörténet már az asszimilált patrisztikai hagyomány és előzmény alapján exponálja a mártír/mártírium érvényes megkülönböztetését, elég itt Leonhard Hutter (1563–1616) munkásságára utalni. Hutter ugyanis megkülönbözteti a véres (*cruentum*) és vérontás nélküli (*incrumentum*) mártíromságot. Érvelése szerint a vérontás nélküli mártíromság képviselői valójában Krisztus hitvallói, akik, noha vérüket nem ontják, de Krisztusért, az Evangélium igazságáért rengeteg vádat, üldözést, szenvedést, börtönbüntetést, száműzetést és minden lehetséges testet és lelket megpróbáló veszélyt szenvednek el, s készek a halálra is, ha Isten óhajtáná, vagy a szükségszerűség úgy hozná. A másik típus, a véres (*cruentum*) mártíromság képviselői azok, akik Krisztust szabadon megvallják a tirannusok színe előtt, és ezt a cselekedetüket minden fenntartás nélkül, életük feláldozása és vérük ontása révén viszik véghez.²⁰

Hutter munkája azért is fontos, mert általa elérkezünk a gyászévtized latin nyelvű mártírológiai irodalmához. A gályarabságra ítélt Lányi György vagy Juraj Láni (1646–1701) 1682-ben publikálta *Oratio de Martyrio* című, nagy erudícióval megírt beszédét.²¹ Ebben a munkájában saját tapasztalataira is visszautalt, továbbá Hutter munkáját felhasználva azonos módon különítette el a véres (*cruentum*) és vérontás nélküli (*incrumentum*) mártíromságot.²² Érdemes felismerni, hogy a gyászévtized perzekúciós tapasztalatára a magyarországi lutheránus elit teológiai választ adott, hisz Lányi csak egyike azoknak, akik az

33. Hinc illa gloriosa Confessorum ac Martyrum nomina, illorum quidem quod propter nomen Christi, persecutiones, carceres, aliasque afflictiones sustineant, et interea veritatem Evangelicam constanter confiteantur, horum vero, quod in ipsa etiam morte fidei eidem testimonium perhibeant. Ad hanc Christianam constantiam hortatur suos Dominus Apoc II, 10: Esto fidelis usque ad mortem et dabo tibi coronam vitae.” L. W. E. Rauwenhoff (ed.): *Petri Bod Historia Hungarorum Ecclesiastica*, III, Lugduni–Batavorum, Brill, 1889, 295.

²⁰ „Martyrij duae vulgo constituuntur species: Unum Incrumentum, quod eorum est confessorum Christi, qui sanguinem quidem non fundunt: sed pro Christo & veritate Evangelij multa indigna calumnias, ignominiam, carceres, exilia, & alia pericula forti subeunt & sustinent animum: parati, ipsam, quoque subire mortem, ipsa ita Deus velit, & necessitas ferat. Alterum est Cruentum, eorum, qui ita libere Christum coram Tyrannis profitentur, ut ipso acto non bona modo omnia negligant, sed & vitam ac sanguinem profundant.” Leonhard Hutter: *Compendium Locorum Theologicorum*, Lipsiae, s. n., 1667, 936.

²¹ Georgius Lani: *Hermathena sive Orationes panegyricae*, Lipsiae, J. Brandl, 1682, 222–246.

²² „[Martyres] Duae vulgo constituuntur species Martyrii. Incrumentum, quod eorum est Confessorum Christi, qui sanguinem quidem non fundunt, sed pro Christo & veritate Evangelij multa indigna, calumnias, ignominiam, carceres, exilia & infinita alia pericula forti subeunt & sustinent animo, parati ipsam quoque subire mortem, si ita Deus velit, & necessitas ferat. Alterum est Cruentum eorum, qui ita libere Christum coram Tyrannis profitentur, ut ipso actu non bona modo omnia negligant, sed & vitam ac sanguinem profundant.” Lani: *De Martyrio*, 240–241.

üldözést és ennek gyakran tragikus következményeit latin, német és magyar nyelven írt teológiai munkákban, vagy német egyetemeken megvédett disputációkban jelenítették meg. Azonos jelenséget láthatunk a református felekezet képviselőinél is. Az üldözést megtapasztalt Szőnyi Nagy István kálvinista mártírológiája szinte azonos módon applikált azonos hagyományokhoz és szövegekhez nyúlt, amikor könyvében a mártírológiát meghatározta.²³ Bár Szőnyi Nagy nem hagyatkozik terminológia szinten a *cruentum* – *incruentum* kettősének magyarítására, mártírológiai fejtegetéseiben a „széles értelemben”, illetve a „tellyesebb és tulajdonabb” értelemben vett mártírokat különbözteti meg. Komplex, tíz típust elkülönítő osztályozásában ez utóbbiak azok, akik életükkel tesznek tanúbizonyságot, tehát *tellyesebb és tulajdonabb* értelemben vett mártírok,²⁴ így tehát a latin *cruentum* kategóriát fedik le. Viszont a latin *incruentum* kategóriát idézik Szőnyi Nagy osztályozásában azok az esetek, amikor a tanúságtétel nem feltételezi a vértanúságot, csupán egy sor szenvedést,²⁵ beleértve a száműzetés vállalását is.²⁶ Szőnyi Nagy István rendszerezésében tehát a latin *cruentum-incruentum* elv alapján meghatározott mártíromságnak a „tellyesebb és tulajdonabb”, illetve a „széles értelemben” vett mártíromság kategóriák felelnek meg. A latin mintát Szőnyi Nagy abban is követi, hogy a tíz mártírtípust leíró rendszerezésével azt sugallja, hogy nemcsak a halál vállalása a tanúságtétel érvényes és követendő magatartásmintája, hanem a börtön, száműzetés is, hisz az életben maradt konfesszor néha többet tehet, mint egy, csupán az emlékezetben élő, de már meghalt vértanú, azaz mártír.

A gyászévtized latin nyelvű irodalma egy további elemet is hozzáad a konfesszor és vértanú mártírok distinkciójához; láthatóvá válik, hogy a vallásos perzekúció is beépül a *cruentum* – *incruentum* kategorizálásba. Ezt egy olyan mű alapján rekonstruálhatjuk, amely a perzekúció kérdését Tertullianus

²³ „Mártyrnak mondatik, valaki a Jézus Christus igasságáruul valami modon vallast és bizonytságot teszen és valaki az Evangeliomi igasság mellett valami módon szenved. Illyen széles értelemmel azért. 1. Mártyroknak mondatnak kik az Istent minden nap tiszta elmével s-buzgó szívből szolgállyák, mert annyiban az igazságról tesznek bizonytságot.” Szőnyi Nagy István: *Mártírok Coronája*, Kolozsvár, Veresegyházi, 1675 (RMK I, 1180), 1.

²⁴ „Tizedik rendbéli Mártyrok azok, a’kik már közönségessen, tellyesebb és tulajdonabb értlemmel mondatnak Martyroknak, Kik a’ Jesus Christusért és az ő igasságáért megöletvén készen halált szenvednek.” Uo., 6.

²⁵ „Mártyrok, kik az igazságért fogságot, szidalmat, s-több nyomorúságot szenvednek ugyan, de szintén meg nem öletnek...” Uo., 3.

²⁶ „Kilenczedik rendbéli Mártyrok, A’ Számkivetettek, és kik az üldözőknek véres kezek közzül el-futottak, az igazságért házokból, örökségekből, s-minden javokból ki-bujdos-tak, idegen népek, ismémentlen s-gyakran könyörületlen emberek között sellyérkednek: éhen, szomjan, szomorúan ohajtoznak. Sirnak s-keseregnek.” Uo., 5–6.

klasszikusnak számító szövege és tézise alapján tárgyalta, arra keresve választ, hogy megengedett-e a menekülés az üldözések idején, szabad-e elszaladni a biztos halál és az üldözők elől. A szöveg szerzője Fabianus Natus (1591–1634), aki *Modesta solutio* című munkáját Wittenbergben 1624-ben adta ki, majd halála után megjelent Kolozsváron is 1675-ben. A vallási perzekúciót és ennek következményeit megtapasztaló Fabianus Natus értekezésének fő célja az üldözés kimerítő igényű bemutatása és értelmezése volt. Munkájában számos válfaját különíti el az üldözéseknek, amelyek nemcsak egyháztörténeti vagy mártírológiai, hanem politikai, filozófiai kontextusokat is aktivizálnak. Különösképpen figyelemre méltó rendszerezésében a hetedik kategória vagy distinkció, amely a perzekúció esetében két változatot jelöl meg, nevezetesen a vérontás nélküli (*incruenta*) és vérontással járó (*cruenta*) üldözést.²⁷ Noha különösebb részletezést nem igényel az, hogy mi is számít vérontással járó vagy vérontás nélküli üldözésnek, Fabianus Natus ide sorolja a száműzetés, fogság megpróbáltatásain kívül a szidalmazást, megalázást, kismizmizést és az örökös szolgaságot is.²⁸ A csehországi és magyarországi Habsburg irányítású perzekúció tapasztalatát az 1675-ös újrakiadás által együttesen felidéző szöveg, értelmezésem szerint az ún. *vértelen ellenreformáció* legfontosabb teológiai fogalmi előzménye. A *persecutio incruenta* keretbe fogja és részleteiben is átláthatóvá teszi a vallási üldözésről való teológiai gondolkodást, amelyet kéziratossá és nyomtatott szövegek terjesztettek és népszerűsítettek a perzekúció áldozatai vagy szimpatizánsai között. A *cruenta* – *incruenta* fogalom párral megjelentetett mártír, mártírium és perzekúció képzetek azt látszanak igazolni, hogy a protestáns felekezetek ellen irányuló vallásos üldözés erőszakos borzalmaira adott válasz elsősorban teológiai, pontosabban mártírológiai volt. Ez a teológiai-mártírológiai válasz nemcsak magyarázza és egyháztörténeti távlatban pozicionálja a perzekúció tapasztalatát, hanem megjelöli az ideális magatartásformát, a *tanúságtételek* is, amely, mint láthattuk, nem kizárólag vértanúságot jelent a kora újkorban.

²⁷ „Septima distinctio: Persecutionum est alia cruenta, alia incruenta.” Fabianus Natus: *Modesta solutio quaestionis De fuga in persecutione*, Wittenberg, J. Haken, 1624, 17.

²⁸ „Cujus generis sunt exilia, damna, fraudes, opprobia, vincula, perpetuae servitutes etc.”. Uo., 18.

ÖSSZEGZÉSEK

Aligha kétséges, hogy a vallási perzekúció, mind a sajátosan egyháztörténeti narrációkban, mind pedig a változatos műfajú és nyelvű irodalmi reprezentációkban a reformáció kora újkori felfogásának és elbeszélésének meghatározó lényegi összetevője. A reformáció létrejöttének és hatásának egyszerre magyarázata és célja a *vallási perzekúció*, a maga minden lehetséges változatával és reprezentációjával együtt. Mégis adódik a kérdés, hogy miként volt lehetséges a teológiai, mártirológiai referenciáknak és jelentéseknek a *vértelen ellenreformáció* fogalmában való elhalványulása és háttérbe szorulása. Erre többféle választ is megfogalmazhatunk. Mindenekelőtt nyilván azt, hogy a latin terminológia (*persecutio incruenta*) nem tudott az anyanyelvi közegben, a mindennapi köznyelvi szóhasználatban szívósan fennmaradni. E tény a 18–19. századi nyelvújítási impulzusok, illetve az anyanyelvűség iránti igény mind az ügyintézésben, mind az oktatásban és köznyelvben meghatározóan befolyásolták. Ezek együttesen siettették a *magyar megfelelő* terminus létrehozását. Másrészt, a *persecutio incruenta* magyar megfelelőjének megjelenéséhez és elterjedéséhez a teológiai paradigmának mint világmagyarázati rendszernek a visszaszorulása, illetve ezzel párhuzamosan a szekuláris műveltség térnyerése is hozzájárult. Ez pedig a történetiségnek a felekezeti történetteológiai hagyományokon túlmenő, vagy azokat ignoráló szekuláris múltértelmezését mozdította előre az akár eszkatológiai vagy történetteológiai megközelítések helyett.

Ezzel függ össze az a sajátos jelenség is, hogy a vallási perzekúciót értelmező és különféle nyelvű, illetve műfajú szövegekben megjelenítő hagyomány ellenállastanában együttesen volt jelen a szabad vallásgyakorlat és a testi-lelki szabadságok követelése. Vagyis a mártirológiai beszédmód egyszerre utalt teológiai, jogi és politikai jogokra, illetve megtüport privilégiumokra. Jellemzően Szőnyi Nagy István mártirológiájában a teológiai argumentáció a lojalitásnak egy olyan politikai teológiájával kapcsolódik össze, amely mind az *ecclesia*, és mind a *patria* iránti feltétlen hűséget tanúságtételként definiálja. A mártír egyszersmind hazafi, mert a *tanúságtétel* teológiai és politikai értelemben is érvénnyel bír, így tehát az első magyar nyelvű mártirológia a kora újkori magyar patriotizmus egyik „kézikönyve” is egyszersmind. Figyelemre méltó visszaigazolása ennek, hogy már a 17. század végén a nem vallási, hanem *politikai perzekúciót*, börtönt és száműzetést elszenvedő *világi személyek*, Komáromi János²⁹ vagy Bethlen Mik-

²⁹ Tóth Zsombor: De Nostalgia: A kora újkori kényszeremigráció politikai diskurzusa, in: Fazakas Gergely Tamás–Míru György–Velkey Ferenc (szerk.): „*Politica philosophiai okoskodás*”: *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, DE Történeti Intézete, 2013, 131–132.

lós,³⁰ identitásukat és állapotukat Szőnyi Nagy István mártírológiai tanítása alapján értelmezték és jelenítették meg élettörténetükben. A 18. század végére, illetve a 19. század elejére és közepére a gyászévtized teológiai és mártírológiai (szak)irodalmából eredeztethető *tanúságtétel* és a *lojalitás politikai teológiája* érezhetően súlypontot váltott. Azt láthatjuk, hogy a haza (*patria*) mindinkább előtérbe kerül, mint ahogy a tanúságtévő szenvedés vagy vértanúság is nem az egyház (*ecclesia*) konfesszorait és mártírjait idézi elsősorban, hanem a hazához rendíthetetlenül hűséges honfiakat és honleányokat, akik a jellegzetesen modern, 19. századi hazafiság mint érzelem és ideológia (nacionalizmus) letéteményesei.³¹

Amennyiben elfogadjuk azt a feltevést, hogy a *vértelen ellenreformáció* fogalma valamilyen módon kapcsolódik a gyászévtized alatt kifejlődött protestáns mártírológiához, akkor azt is be kell látnunk, hogy az ún. *hosszú reformáció* elméletéhez kapunk újabb visszaigazolást. Ugyanis a gyászévtized tapasztalata és főként ezt a tapasztalatot értelmező mártírológiai irodalom hatása és használata lefedi az egész 18. századot. Fel kell ismernünk, hogy egy olyan *hosszú reformáció*-korszak képződik meg a vallási perzekúció történeti tényéből, eseményeiből és szöveges reprezentációiból, amely a magyar reformáció 16. és 17. századi történetéhez elválaszthatatlanul illeszti hozzá a gyászévtized és a *Türelmi rendelet* közötti korszakot. Ugyanis a gyászévtized és a *Türelmi rendelet* (1781. október 25.), illetve az 1790/1791-es országgyűlés közötti korszak egy olyan reformációtörténeti folyamat szerves része, amelynek során a korábban az országgyűlésen elfogadott, törvénnyel megerősített vallásszabadságot, noha elvesztik a protestáns rendek, sok üldözés elszenvedésének árán végül mégis visszaszerzik. Láthatjuk, egy olyan folyamat kezdődik el, amelynek során a protestáns fél a 18. században a vallásszabadság visszanyerése érdekében, az 1681-es és 1687-es országgyűlések törvénycikkei ellenében, a bécsi (1606) és a linzi (1645) béke által garantált protestáns vallásszabadságot követeli.³² Meggyőződésem, hogy a *vértelen ellenreformáció* mint *persecutio incruenta* a hosszú reformáció történetteológiai hagyományának kontextusában és korszakalakzatában telítődik érvényes referenciákkal és új jelentésekkel.

³⁰ Uő: *A koronatanú: Betlén Miklós. Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2011 (Csokonai Könyvtár, BSL, 40), 174–187.

³¹ Uő: *De Nostalgia*, 132.

³² Uő: *Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)*. (Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz), *ITK*, 123 évf., 2019/6, 732.

FORRÁSOK

- AUGUSTINUS: *De patientia Liber unus*, <http://www.augustinus.it/latino/pazienza/index.htm>.
- AUGUSTINUS: *Enarratio in Psalmos*, http://www.augustinus.it/latino/esposizioni_salmi/index2.htm.
- BÉZE, Theodor de (ed.): *Ioannis Calvini Epistolae et Responsa*, Genevae, P. de Santandrea, 1575.
- BOD Péter: *Dictionarium Hungarico–Latinum*, Cibinii, s. n., 1767.
- HUTTERUS, Leonhard: *Compendium Locorum Theologicorum*, Lipsiae, s. n., 1667.
- KRABINGER, J. Georgius (ed.): *S. Caecili Cypriani Libri De bono patientiae*, Tubingae, H. Laupp, 1868.
- NATUS, Fabianus: *Modesta solutio quaestionis De fuga in persecutione*, Wittenberg, J. Haken, 1624.
- LANI, Georgius: *Hermathena sive Orationes panegyricae diversi*, Lipsiae, J. Brandl, 1682.
- LENFANT, David (ed.): *Biblia Augustiniana sive Collectio et Explicatio Omnium Locorum Sacrae Scripturae quae reperiuntur in omnibus St. Augustini operibus*, Paris, S. Mabre–Cramoisy, 1661.
- OEHLER, Franciscus (ed.): *Tertullianus, Opera Omnia*, I, Lipsiae, T. O. Weigel, 1853.
- RAUWENHOFF, L. W. E. (ed.): *Petri Bod Historia Hungarorum Ecclesastica*, III, Lugduni–Batavorum, Brill, 1889.
- SZÓNYI NAGY István: *Mártírok Coronája*, Kolozsvár, Veresegyházi, 1675 (RMK I, 1180).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- CSORBA Dávid: A gályarab kultusz töredezett emléke, *Sárospataki Füzetek*, 21. évf., 2017/1, 23–32.
- DIENES Dénes (szerk.): *Isten Anyaszentegyházának emlékezetire...: Református egyházlátogatás a Borsod–Gömör–Kisbonti egyházmegyében 1753–1759, 1764*, Sárospatak, SRKTGY, 2001.
- DIENES Dénes: A reformáció emlékezetének építése, *Sárospataki Füzetek*, 21. évf., 2017/1, 99–102.
- HERMANN István–JAKAB Réka: A „vértelen” ellenreformáció. Sárospatak, 2019. február 7–8. (Beszámoló), *Egyháztörténeti Szemle*, 20. évf., 2019/2, 112–120.
- KELLY, James–ROYAL, Susan (eds.): *Early Modern English Catholicism: Identity, Memory and Counter-Reformation*, Leiden, Boston, Brill, 2017.
- KOVÁCS Teofil: A lévai református templom lerombolása Szilágyi Sámuel levele alapján, *Új nézőpont*, 5. évf., 2018/1, 57–71.
- MARSHALL, Peter: (Re)defining the English Reformation, *Journal of British Studies*, 48. évf., 2009/3, 564–586.

- O'MALLEY, John W.: *Trent and All That: Renaming Catholicism in the Early Modern Era*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2000.
- SZÁRAZ Orsolya (főszerk.): *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Egyetemi, 2018 (Loci Memoriae Hungaricae, 7).
- TÓTH Zsombor: *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2011 (Csokonai Könyvtár, BSL, 40).
- TÓTH Zsombor: De Nostalgia: A kora újkori kényszeremigráció politikai diskurzusa, in: Fazakas Gergely Tamás–Míru György–Velkey Ferenc (szerk.): „*Politica philosophiai okoskodás*”: *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, Debrecen, DE Történeti Intézete, 2013, 131–132.
- TÓTH Zsombor: Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800). (Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz), *ItK*, 123 évf., 2019/6, 719–739.
- TÓTH Zsombor: Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a koraújkorban – megjegyzések a magyar patriotizmus eszmetörténetéhez (előtanulmány), *Studia Litteraria*, 51. évf., 2012/3–4, 8–11.
- TÓTH, Zsombor: Ad Martyras... Persecution, Exile and Martyrdom: Early Modern Martyrological Discourses as Invented Traditions, in: Vilmos Keszeg (ed): *A qui appartient la tradition? / Who Owns the Tradition?*, *Erdélyi Múzeum Égyesület*, 2014, 22–41.
- TÓTH, Zsombor: Calvinian Anthropology and the Early Modern Hungarian Devotion: The Case of István Nagy Szőnyi, the First Hungarian Martyrologist, in: Anne Eusterschulte–Hannah Wälzholz (eds.): *Anthropological Reformations – Anthropology in the Era of Reformation*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015 (Academic Studies, 28), 415–428.
- TÓTH, Zsombor: Persecutio decennalis (1671–1681). The Lutheran Contribution to the Emergence of a Protestant Martyrology in Early Modern Hungarian Culture: The Case of Georgius Lani, in: Herman Selderhuis (ed.): *Calvinism: Image and Reception of Martin Luther in the History and Theology of Calvinism*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2017, 335–353.
- TÓTH, Zsombor: The Homiletics of Political Discourse – Martirology as a(Re)Invented Tradition in the Paradigm of Early Modern Hungarian Calvinism, in: Balázs Trencsényi–Márton Zászkaliczky (eds.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, Leiden–Boston, Brill, 2010, 545–568.
- TUSOR Péter: Felekezetszerveződés a kora újkorban, *Vigilia*, 73. évf., 2008/1, 12–18.
- WALSHAM, Alexandra: Translating Trent? English Catholicism and the Counter Reformation, *Historical Research*, 78. évf., 2005, 288–310.

ABSTRACT

Zsombor Tóth: *Bloodless Counter-Reformation: Persecutio incruenta?
A Plausible Explanation in the Context of the Long Reformation*

When describing the ecclesiastical history of the eighteenth century from the Protestant perspective, scholarship usually relies on the concept of the so called ‘bloodless Counter-Reformation.’ Despite its frequent use, there is not agreement amongst experts on its precise origin. This paper proposes a plausible explanation regarding the emergence of the concept of the ‘bloodless Counter-Reformation.’ In doing so it explores the Protestant martyrological discourses of the era revealing how elements of Calvinist and Lutheran martyrologies, in terms of suffering afflictions and bearing witness to the truth, were assimilated in the collective memory of Hungarian Protestantism. Finally, it concludes suggesting that the concept of ‘persecutio incruenta’ (persecution without bloodshed) appears to have been the most plausible theological antecedent influencing the appearance and use of the term of ‘bloodless Counter-Reformation’ in Protestant historiography.

Keywords: early modern martyrdom, religious persecution, Counter-Reformation, decade of sorrow 1671–1681, patriotism, long Reformation